

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
ІМЕНІ В. М. КОРЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ

ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ ЗА МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ ТА НАЦІОНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Монографія

За загальною редакцією
академіка НАН України
Ю. С. Шемшученка

Київ
Видавництво «Юридична думка»
2021

УДК 342.726
3-38

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України

Колектив авторів

Ю. С. Шемшученко, О. В. Скрипнюк, Н. М. Оніщенко,
В. Н. Денисов, Н. М. Крестовська, О. Л. Богініч, О. Л. Львова,
С. О. Сунегін, І. Ф. Севрюкова, Л. М. Токарчук, Г. А. Трунова

Захист прав дітей в умовах війни за міжнародним
3-38 правом та національним законодавством України: моно-
графія / Шемшученко Ю. С., Скрипнюк О. В., Оніщенко Н. М.,
Денисов В. Н. та ін.; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Вид-во
«Юридична думка», 2021. 196 с.

ISBN 978-617-665-051-5

У монографії досліджуються проблеми захисту дітей та їх-
ніх прав в умовах війни за національним правом України
та міжнародними правовими актами, а в післявоєнний період –
як дітей, так і дорослих, які отримали статус «дитина війни».
Особлива увага приділена генезі національного законодавства
та міжнародно-правових актів захисту прав дітей після Першої
та Другої світових війн, у мирні десятиліття 50–80-х років ХХ ст.
та в сучасний період. Досліджено розвиток законодавства Украї-
ни, спрямованого на захист прав дітей, в умовах анексії РФ те-
риторії Криму та окупації окремих районів сходу України.

Книга розрахована на широке коло читачів: науковців, дер-
жавних службовців, правозахисників та ін.

УДК 342.726

ISBN 978-617-665-051-5

© Інститут держави і права
імені В. М. Корецького НАН України, 2021
© Колектив авторів, 2021
© Видавництво «Юридична думка», 2021

ЗМІСТ

Передмова	3
-----------------	---

Розділ 1

Права дитини під час збройних конфліктів: з найдавніших часів до початку Другої світової війни	7
---	---

Розділ 2

Друга світова війна та її вплив на захист прав дитини в Україні	34
--	----

Розділ 3

Соціальний захист громадян «дітей війни» в Україні	42
--	----

Розділ 4

Захист прав дитини: запити сьогодення	64
---	----

Розділ 5

Захист прав та інтересів дітей в умовах збройного конфлікту на сході України та анексії Криму: нові виклики для України	91
---	----

Розділ 6

Захист дітей як імперативний принцип міжнародного гуманітарного права	11
--	----

У підготовці видання взяли участь: академік НАН України Ю. С. Шемшученко (загальна редакція); академік НАПрН України О. В. Скрипнюк (передмова); доктор юридичних наук, професор Н. М. Крестовська (розділ 1); кандидат юридичних наук І. Ф. Севрюкова (розділ 2); кандидат юридичних наук Г. А. Трунова (розділ 3); академік НАПрН України Н. М. Оніщенко, кандидати юридичних наук: О. Л. Богініч, О. Л. Львова, С. О. Сунегін (розділ 4); академік НАПрН України О. В. Скрипнюк, кандидат юридичних наук, професор Л. М. Токарчук (розділ 5); член-кореспондент НАПрН України В. Н. Денисов (розділ 6).

РОЗДІЛ 1

ПРАВА ДИТИНИ

ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Залучення дітей до збройного конфлікту та очевидна необхідність протистояння такому залученню є однією з проблем, з якою наразі безпосередньо стикається українське суспільство. Зважаючи на те, що кожне соціальне явище має історичне коріння, звернення до витоків цієї проблеми задля кращого розуміння її сутності та пошуку варіантів розв'язання видається доречним та своєчасним.

Інститут захисту прав дітей під час збройних конфліктів, у тому числі окремі його історичні аспекти, висвітлені у працях зарубіжних вчених – С. Аптель (С. Aptel), Дж. ван Бюрен (G. Van Bueren), О. М. Старовойтова та ін.¹, українських вчених – М. О. Баймуратова, М. В. Грушко, О. В. Скрипнюка та ін.²

¹ Aptel C. The Protection of Children in Armed Conflicts. *International Human Rights of Children* / Kilkelly U., Liefaard T. (eds). Springer, Singapore. 2018. https://doi.org/10.1007/978-981-10-3182-3_17-1; Van Bueren G. The International Legal Protection of Children in Armed Conflicts. *The International and Comparative Law Quarterly*. 1994. Vol. 43, № 4. P. 809–26 (Accessed February 18, 2021); Старовойтов О. М. Защита детей в период вооруженных конфликтов. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. 1999. № 3. С. 20–24; Muzima A. Reimagining the Scope of Children's Legal Protection During Armed Conflicts Under International Humanitarian Law and International Criminal Law. *Western Journal Of Legal Studies*. 2018. Volume: 8. Issue: 1. Article Number: 2.

² Баймуратов М. А., Нсур Мохаммад Абдель Карим Мусса Аль. Защита прав женщин и детей в период кризисных ситуаций и международное право:

Утім, здебільшого публікації з цієї проблеми присвячені сучасному стану захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту, а історичний екскурс щодо витоків міжнародного та національного правового регулювання сягає щонайбільше прийняття Женевської Декларації прав дитини 1924 р. Тема дитини на війні затримується у працях з історії дитинства³, зокрема, вищою варто оцінити праці Л. В. Жванко, Є. Ю. Джумиґи, Т. І. Лазанської, П. П. Щербиніна щодо становища дітей за часи Першої світової війни⁴. Поряд з тим ці роботи не вичерпують теми дитини на війні, тим більше – її історико-правових аспектів.

Проблема правового становища дітей під час збройних конфліктів як мінімум має кілька аспектів: на увагу дослід-

монографія. Одеса: Юрид. лит., 2003. 224 с.; Грушко М. В. Співвідношення міжнародно-правових механізмів захисту дітей як учасників бойових дій в міжнародному праві захисту прав людини та міжнародному гуманітарному праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 62. С. 426–435; Скрипнюк О. В. Проблеми забезпечення прав і свобод дітей в умовах збройного конфлікту: нові виклики для України. *Альманах права*. 2015. Вип. 6. С. 19–24; Пшеничная А. В. Проблемы обеспечения прав ребёнка в условиях вооружённого конфликта: современные вызовы для органов власти Украины. *Закон и жизнь*. 2015. № 5/4. С. 77–81.

³ Children and War: A Historical Anthology / Marten, James, ed. New York: New York University Press, 2002. 309 p.; War and Childhood in the Era of the Two World Wars / Edited by Mischa Honeck and James Marten. Cambridge, UK, and Washington, DC: Cambridge University Press, 2019. X + 199 p.; Newman V. Children at War 1914–1918: It's My War Too! Pen & Sword Books Limited 2019. 224 p.; Maksudyay N. Ottoman Children and Youth during World War I. Syracuse: Syracuse University Press, 2019. XV + 210 pp.

⁴ Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія. Харків: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. 568 с.; Жванко Л. В. Проблеми соціального захисту дітей біженців Першої світової війни за доби Української Центральної ради. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 158–161; Жванко Л. М. Організація соціального захисту дітей в Україні за час правління Павла Скоропадського (29 квітня–14 грудня 1918 р.): *Зб. наук. пр. Серія історія та географія / Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 1998. Вип. 2. С. 104–113; Джумиґа Є. Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914–лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. С. 369–379; Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: *Зб. наук. пр.* 2009. Вип. 16. С. 196–1240; Щербинин П. П. Детская повседневность в период первой мировой войны 1914–1918 гг.: монографія. Тамбов, 2015. 256 с.

ника заслуговують правовий статус дітей – учасників війни, діти як жертви війни та зміни у правовому становищі дітей внаслідок війни. Слід погодитися з висновком Н. Максудян (N. Maksudyan) про те, що діти розглядались також у контексті правового виховання та правової соціалізації як агенти та мішені націоналістичної (в тому числі – на нашу думку, й державної) пропаганди⁵, що набуло вияву у глорифікації участі дітей як учасників бойових дій, у мілітаризації освіти та патріотичному вихованні.

Варто відразу зробити застереження, що в найдавніші часи вік дитинства спливав набагато раніше досягнення 18 років, що сьогодні є межею повноліття. Водночас і демографічна структура населення була суттєво іншою з переважанням людей юного та молодого віку. Отже, й залучення юнацтва до військової справи розпочиналося у ранньому дитинстві. Так, у Стародавньому Римі по досягненні хлопчиком семи років батько вчив його їздити верхи, метати спис та битися в повному військовому спорядженні⁶. У стародавніх германців хлопчик узагалі набував цінності в очах суспільства тільки тоді, коли проявляв воїнську звитягу, а до того він жив та виховувався поряд з рабами⁷. Дитинство остаточно завершувалося тоді, коли юнак міг тримати в руках зброю. Невипадково Салічна правда особливо високим штрафом охороняла життя хлопчика до десяти років (титул XXIV § 1)⁸, бо старший за цей вік хлопець уже уважався таким, що може боронитися сам.

За часи середньовіччя військовий вишкіл хлопчиків з раннього дитинства став нормою для шляхетського стану, про що свідчать як документи, так і музейні колекції дитячих панцерів. Діти на війні відігравали роль допоміжного персоналу, зокре-

⁵ Maksudyan N. Ottoman Children and Youth during World War I. P. 79–80.

⁶ Сергиенко М. Е. Жизнь древнего Рима. Санкт-Петербург: Издательско-торговый дом «Летний сад»; Журнал «Нева», 2000. С. 153.

⁷ Корнелий Тацит. О происхождении германцев и местоположении Германии. Сочинения в 2 т. Т. 1: Анналы. Малые произведения. Москва: Ладомир, 1993. С. 345.

⁸ Салическая правда / пер. Н. П. Грацианского, под ред. В. Ф. Семенова. Ученые записки. Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. 1950. С. 28.

ма зброєносців, вартових, слуг. Зокрема, хлопчики підносили лучникам стріли, що, зокрема, англійським лучникам давало змогу робити від 10 до 16 пострілів за хвилину⁹. Відомі й подвиги юних воїнів. Так, Едуард Чорний принц, якому було лише 16 років, командував правим флангом англійського війська у переможній битві при Кресі (26 серпня 1356 р.). Принцу загрожувала небезпека, і його охоронці поспішили до короля-батька по допомогу, на що Едуард III відповів: «Настав час юнаку заслужити свої шпори! Не приходьте до мене, допоки у нього будуть сили тримати в руці меч або спис!»¹⁰.

Залучення до зброї дітей стало частиною військової політики Османської імперії. Султан Мурад I (1362–1389) започаткував свого роду данину кров'ю з підкорених християнських народів: хлопчиків, які досягли семи років, вилучали із сімей, обертали на мусульман, і найкращих та найхоробріших з них віддавали на військове навчання, а в подальшому до війська (саме їх називали яничарами)¹¹. Така практика існувала до другої половини XVI ст.

На сході Європи простежуються подібні ж тенденції у використанні дітей в якості воїнів або допоміжного персоналу у війську. Так, Галицько-Волинський літопис згадує отроків, які тримали коней князівських дружинників під час битви (1232)¹². Військовий вишкіл юнаків проходив у Запорізькій Січі (джури), хоча маленькі діти на Січ, як і жінки, не допускались.

Дві американські революції, наполеонівські війни та Кримська (Східна) війна явили світу нові приклади участі дітей у воєнних діях. Як влучно висловились Е. Мак Кі Вільямс (E. Mc Kee Williams), діти ставали до війська поряд з батьками, замість батьків або всупереч батькам. Вона наводить приклади не тільки добровільного, а й примусового рекрутування до вій-

⁹ Салическая правда / пер. Н. П. Грацианского, под ред. В. Ф. Семенова. С. 18.

¹⁰ Фруассар Ж. Хроники 1340–1350 / пер. и прим. М. В. Аникеева. Санкт-Петербург: РХГА; Ювента, 2012. С. 305.

¹¹ Срібняк І. Яничарський корпус османської армії (1362 р. – кінець XVI ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2010. С. 28.

¹² Літопис руський за Іпатським списком / О. В. Мишанич (відп. ред.) Л. Є. Махновець (пер. з давньорус.). Київ: Дніпро, 1989. С. 390.

ська повсталих американських колоністів п'ятнадцятирічних і навіть дванадцятирічних хлопців¹³. У французькій та англійській арміях ХІХ ст. хлопчики нерідко виступали барабанщиками і дударями. До винаходу телефону та радіо барабани та дудки були важливою частиною системи зв'язку на полі битви. Як правило, до війська залучались сини військовослужбовців або сироти, нерідко були й втікачі з дому, адже роль барабанщика видавалась дітям дуже привабливою. Дітей все-таки намагалися не направляти в саме пекло битви, однак юні барабанщики та дударі нерідко гинули смертю хоробрих.

Окремо слід сказати про примусове залучення дітей до військової освіти з подальшим несенням ними служби. У Російській імперії воно було дозволене на законодавчій основі. З часів петровських реформ дворянських дітей записували на службу у певний полк, з тим, щоби з досягненням повноліття вони могли розпочинати службу не з самого низу кар'єрних сходинок. Утім, 1763 р. обов'язкова служба для дворян була скасована при залишенні рекрутського набору для простолюду. Діти солдатів приписувались до військового відомства і були зобов'язані йти на військову службу. Початок цього поклав Петро І, а завершив це, по суті, закріпачення солдатських дітей Олександр І (1805)¹⁴. Після наполеонівських війн недоліки рекрутського принципу формування армії стали очевидними. Через це царський уряд увів систему військових поселень, де селяни мали поєднувати військову службу з селянською працею та повинностями (особливо багато таких поселень було в білоруських та українських губерніях). Сини військовопоселенців, проживаючи з батьками до 14 років, з дитинства навчались військового ремесла. Якщо ж мати-солдатка не мала можливості виховувати дитину, з досягненням 7-річного віку її могли забрати до кантоністів. З 1827 р. єврейське населення мало відбувати

¹³ Mc Kee Williams E. *Childhood, Memory and the American Revolution. Children and War: A Historical Anthology*. P. 20–21.

¹⁴ Невзоров Е. Ю., Щербинина Ю. В. Солдатские дети в законодательстве и правоприменительной практике в Российской империи XVIII–XIX веков. *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки*. Тамбов, 2019. Т. 24, № 179. С. 134. DOI 10.20310/1810-0201-2019-24-179-131-142

рекрутську повинність не в грошовому еквіваленті, причому дозволялось замінювати дорослих чоловіків хлопчиками після досягнення ними 12 років, які направлялись до шкіл військових кантоністів. У подальшому до категорії кантоністів стали зараховувати дітей кримінальних і політичних засланих, циган, польських повстанців, обер-офіцерів, шляхтичів, які не довели свого благородного походження, бездомних, в'язнів, розкольників та малолітніх правопорушників. Крім військового навчання, неправославних дітей-кантоністів примушували до зміни віросповідання¹⁵. Інколи примусовий набір кантоністів перетворювався на справжнє полювання на єврейських дітей з залученням солдатів регулярної армії¹⁶. За одностайним висновком як сучасників існування військових поселень і шкіл кантоністів, так і сучасних дослідників, вони були найгіршим варіантом кріпацтва, який повністю позбавляв дітей можливості вибору життєвого шляху.

Можна упевнено сказати, що до XIX ст. у міжнародному праві питання про особливий захист дітей під час збройного конфлікту не ставилось, тим більше, що й право окремих соціальних спільнот (князівств, королівств, міст тощо) приділяло цьому питанню дуже скромну увагу, адже дитинство як соціальна цінність стародавнім і середньовічним спільнотам була невідома. І якщо можна говорити про якийсь захист дітей під час війни, то лише в контексті захисту беззбройних осіб. Саме так, як уявляється, варто тлумачити положення «Божого миру», проголошеного синодом у Шарру (989), які зобов'язували майже безперервно воюючих феодалських суверенів не застосо-

¹⁵ Трофімук Т. Рекрутські набори євреїв у батальйони військових кантоністів у Російській армії XIX ст.: аналіз законодавчої бази. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2011. Вип. 22. С. 162–164; Луговий Б. Система військової освіти і аспекти виховання кантоністів у киево-подільських військових поселеннях. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 1, ч. 1. С. 117–121.

¹⁶ Вигівська О. Соціальні долі солдатських дітей-кантоністів на Волині першої половини XIX ст. *Часопис української історії*. 2010. Вип. 18. С. 19.

увати зброю проти духовенства та бідноти, тобто проти тих станів, яким заборонено було володіти зброєю¹⁷.

Поодинокі норми щодо захисту дітей як некомбатантів містяться у двосторонніх міжнародних договорах докласичної доби. Так, Земпахський мир 1393 р., укладений між Священною Римською імперією та швейцарськими кантонами, уже містив норми щодо захисту жінок та дівчат під час збройного конфлікту, які були частиною так званого земського миру¹⁸.

На рубежі XIX–XX ст. питання правового захисту дітей у країнах Європи та Америки уже вийшло за межі суто приватно-правових відносин і ставились як на національному, так і на міжнародному рівнях, зокрема, проблемам забезпечення благополуччя дітей було присвячено низку міжнародних конгресів, що дає підстави зробити висновок про своєрідний вступ у цей період дитини на арену міжнародного права як об'єкта захисту¹⁹. Проте особлива увага науковців, правозахисників та певною мірою законодавців була звернена на дві сфери правового регулювання – протидія дитячій злочинності та дитяча праця. Про спеціальний захист прав дитини під час збройного конфлікту не йшлося. Захист дітей від негативних наслідків збройних конфліктів був складовою захисту всього цивільного населення, що набуло відображення у конвенціях з міжнародного гуманітарного права. Так, до преамбули Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни (1899 р.) було включено «застереження Мартенса», яке свідчило, що у випадках, не передбачених міжнародними угодами, цивільне населення залишається під захистом і дією принципів міжнародного права, оскільки вони впливають із встановлених між цивілізованими народами звичаїв та законів людяності та вимог суспільної

¹⁷ A Source Book for Medieval History: Selected Documents Illustrating the History of Europe in the Middle Age. New York: Scribners, 1905. P. 412.

¹⁸ Stettler B. Der Sempacher Brief von 1393 – Ein verkanntes Dokument aus der Älteren Schweizergeschichte. *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*. 1985. Vol. 35. Z. 3.

¹⁹ Bolzman L. The advent of child rights on the international scene and the role of the Save the Children International Union 1920–45. *Refugee Survey Quarterly*, 2009. Vol. 27, No. 4. P. 28.

свідомості. У Положенні про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р. також містилися певні гарантії, які мали надаватися цивільному населенню під час війни (ст. 43–52). Варто відмітити, що на межі XIX–XX ст. жодна з великих держав не вела бойових дій на власній території, принаймні, на території метрополії. Тому, на нашу думку, тогочасне міжнародне гуманітарне право не деталізувало питань захисту різних категорій цивільного населення під час збройних конфліктів.

На національному рівні захист прав дітей, які тим чи іншим чином постраждали від збройного конфлікту, зокрема втратили батьків, максимум означав право на отримання пенсії / допомоги. У Російській імперії такі виплати регулювались тимчасовими правилами, які видавались за наслідками або під час численних війн, які вона вела. Прикладом того є діяльність царського уряду під час війни з Японією. Маніфестом від 11 серпня 1904 р. на честь хрещення спадкоємця престолу цар пообіцяв потурбуватися про пошук засобів і коштів для належного виховання та піклування щодо дітей-сиріт, батьки яких загинули на війні з Японією²⁰. 16 червня 1905 р. імператор Микола II заснував Олексіївський (на честь спадкоємця престолу) комітет²¹, першим головою якого було призначено видатного вченого і члена Державної Ради П. П. Семенова-Тяньшанського. Олексіївський комітет та його відділи на місцях відали призначенням грошової допомоги военним сиротам, а також сприяли їх вихованню та навчанню. За всієї позитивної оцінки такого кроку уряду варто відмітити законодавчо встановлену нерівноправність дітей-сиріт у доступі до допомоги: опіка над дітьми офіцерів доручалася спеціально створеним для цієї мети губернським комітетам Олексіївського головного комітету, а опіка над сиротами нижніх чинів – земським та міським уста-

²⁰ О милостях, дарованных в день святого крещения наследника цесаревича и великого князя Алексея Николаевича. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3. Т. 24. № 25014.

²¹ Об учреждении Главного Комитета по призрению детей лиц, погибших в войну с Японией, и о наименовании сего Комитета Алексеевским: Именной Высочайший указ, данный Сенату. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3. Т. 25. № 26435.

новам (у тих місцевостях, де вони візьмуть на себе цей обов'язок), що вони сприйняли без особливого ентузіазму²².

Право на державну допомогу отримали діти (за поважних причин – малолітні брати і сестри) військових і цивільних, у тому числі церковних, службовців, які загинули або зникли безвісти на війні з Японією або (за виняткових обставин – втратили працездатність на війні). Нерівноправність дітей-сиріт яскраво проявлялась і в обсязі тих послуг, якими забезпечувала їх царська держава. Щорічна грошова допомога дітям рядових солдатів і матросів була доволі скромною (від 18 до 36 рублів залежно від місцевості) і видавалась до досягнення ними 16 років. Крім того, діти-сироти нижчих армійських і морських чинів могли розраховувати на сприяння в отриманні початкової освіти, що полягало у забезпеченні дітей теплим одягом, взуттям та шкільними підручниками. Допомога дітям офіцерів і прирівняних до них осіб полягала у грошових виплатах на виховання та навчання, а також у влаштуванні дітей до виховних та навчальних закладів. На утримання сиріт віком до 6 років видавалось 75 рублів на рік, від 6 до 10 років – 125 рублів і після 10 років – 300 рублів (на кожну дитину)²³. Правда, при цьому діти позбавлялись батьківських пенсій, що було згодом змінено, і до досягнення 10 років діти офіцерів з військового та морського відомств стали отримувати казенні пенсії на додаток до виплат з Олексіївського комітету. Згодом категорії дітей, які мали право отримувати грошову допомогу, було розширено за рахунок дітей військовослужбовців, які втратили працездатність на війні з Японією.

Соціальний захист дітей, які постраждали внаслідок збройного конфлікту, втративши батька-годувальника, напередодні Першої світової війни було поставлено на законодавчу основу. Статут про пенсії та одноразові допомоги чинам військового

²² Кравченко О. В. Олексіївський головний комітет: допомога дітям-сиротам на початку XX ст. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2013_6_59.

²³ Высочайше утвержденные Правила об обеспечении судьбы детей лиц, погибших в войну с Японией, 25 июня 1905 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3. Т. 25. № 26437.

відомства та їх сімействам²⁴ передбачав виплати в різній формі сім'ям, у тому числі дітям військовослужбовців з офіцерського складу, які загинули або втратили працездатність на військовій службі. Сини мали право на отримання пенсії до досягнення 17 років, а доньки – до повноліття або виходу заміж. Більше того, за Положенням про піклування над нижчими воїнськими чинами та їх сімействами (25.06.1912)²⁵ всі без винятку солдатські сім'ї отримали право на продовольчий пай у разі мобілізації годувальника на службу. Ці закони слід розцінити як прогресивні кроки російського уряду у сфері соціального захисту дітей, проте обсяг виконання цих законів, особливо у сільській місцевості, не варто перебільшувати, оскільки багатьом солдатам зміст закону про соціальні виплати сім'ям мобілізованих був невідомий і вони не звертались по допомогу²⁶.

Отже, як бачимо, на початку ХХ ст. на національному рівні захист прав дітей, постраждалих внаслідок збройного конфлікту, був, по суті, обмежений соціальними виплатами та послугами, отримувачами яких були діти-сироти, батьки яких загинули на війні. Зважаючи на ведення війн за межами Російської імперії, у російському праві та політиці держави не ставилось питання про статус і захист дітей, які безпосередньо постраждали від збройного конфлікту, зокрема, були поранені чи стали біженцями, чи вимушеними переселенцями. Водночас у країнах, які воювали з Росією у ХІХ ст., такі виклики уже існували. Так, в Османській імперії біженські кризи, спричинені Кримською війною та російсько-турецькою війною (1878–1879), зумовили розширення мережі державних сиротинців, хоча діти-біженці

²⁴ Устав о пенсиях и единовременных пособиях чинам военного ведомства и их семействам: Высочайше утвержденный одобренный Государственной Думой и Государственным Советом закон 23 июня 1912 г. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. 32. № 37442.

²⁵ Положение о призрении нижних воинских чинов и их семейств. Собрание узаконений и распоряжений правительства. 1912. 10 июля. Отд. I. Ст. 1198.

²⁶ Щербинин П. П. Детская повседневность в период первой мировой войны. С. 54.

сприймалися державою не стільки як жертви, скільки як потенційна загроза правопорядку²⁷.

Тим часом уже в першому ж великому конфлікті ХХ ст. – Другій англо-бурській війні – виник новий аспект порушення прав дітей у збройному конфлікті. Тисячі дітей, як правило, разом зі своїми сім'ями стали бранцями утворених англійцями концентраційних таборів. Спочатку ці табори були призначені для тих бурів, які добровільно підкорилися англійцям, але дуже швидко їх поповнили сім'ї бурів-комбатантів, і табори перетворилися на концентраційні. За наказом лорда Кітченера сім'ї повстанців свідомо були поставлені в гірші умови, зокрема, переведені на низький раціон харчування. Жахливі умови у таборах призвели до смерті понад 22 тисяч дітей, або 80 % усіх померлих у таборах людей²⁸. Відзначимо відсутність будь-якої відповідальності за жорстоке ставлення до дітей – жертв збройного конфлікту.

Російсько-японська війна 1904–1905 рр. знову активізувала питання про участь дітей у збройному конфлікті як солдатів. Можна відмітити появу тенденції до глорифікації такої участі на прикладі долі Миколки Зуєва – 12-річного сироти, зарахованого до 9-ї Східно-Сибірської стрілецької артилерійської бригади. Він двічі пробирався крізь японські позиції з обложеного Порт-Артура, був поранений, згодом нагороджений Георгіївським хрестом 4-го ступеня. Про нього писали в газетах та журналах, випустили кілька листівок з його зображенням і навіть написали невеличку книжку²⁹. Залучення дитини до участі у бойових діях, як бачимо, не мало громадського осуду, не кажучи про юридичну відповідальність чи будь-яке інше правове реагування з боку держави.

Перша світова війна послугувала потужним поштовхом для формування міжнародного гуманітарного права та права

²⁷ Maksudyan N. Orphans, cities, and the state: vocational orphanages (islah-hanes) and reform in the late Ottoman urban space. *International Journal of Middle East Studies*. 2011. Volume 43. Issue 3. P. 495. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020743811000638>.

²⁸ Standard Encyclopaedia of Southern Africa. Cape Town: NASOU. Vol. 5. P. 544–546.

²⁹ Малолетний герой Николай Зуев. Москва: Е. И. Коновалова, 1905. 36 с.

соціального захисту дітей на національному рівні. Проблема захисту прав дитини, яка на момент початку війни уже була поставлена і вирішувалась на законодавчому рівні у багатьох країнах Європи та Америки, була загострена тим, що діти стали не тільки масовими жертвами, а й масовими учасниками війни. Загалом з точки зору демографії молодь і діти відіграли важливішу роль у Першій світовій війні, ніж це визнавалось раніше. У зв'язку з високою народжуваністю напередодні війни населення воюючих держав було непропорційно молодим. Призов до армії десятків мільйонів людей ще більше зрушив демографічну ситуацію, так що майже половина цивільного населення в тилу таких країн, як Франція і Німеччина була віком від 18 років і молодше³⁰.

Саме в 1914–1918 рр. безпосередня участь дітей у збройному конфлікті як комбатантів стала масовою. Діти з патріотичних мотивів, під впливом романтичних уявлень про війну та з цікавості, яка загалом дітям властива, масово втікали на театр воєнних дій. За анкетуванням, проведеним В. В. Зеньковським у Київському Фребелівському інституті 1915 р., видно, що агресивність дітям не була властива – 93 % не хотіли продовження війни, але майже 40 % (і дівчатка тут не дуже відставали) хотіли би потрапити на театр воєнних дій, передусім з цікавості³¹. Французька дослідниця М. Піно (M. Pignot) називає ще кілька мотивів підліткового рекрутингу: крім патріотичних мотивів (які були значущими для юнацтва «старих» націй, як-от французької, але майже непомітні у юних представників «молодих» націй, як-от італійська) та жаги до пригод, це був іще економічний стимул (солдатське забезпечення уявлялось кращим, ніж заробітна плата найманого працівника) та мотив сепарації від батьків³² (що, відмітимо, особливо значущим було для

³⁰ Donson A. Children and Youth. 1914-1918 online. *International Encyclopedia of the First World War*. URL: http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/children_and_youth. Accessed 10 February 2021.

³¹ Дети и война. С. 62.

³² Pignot M. «Les enfants ne vont pas au front»: les combattants juvéniles de la Grande Guerre. *Le Mouvement Social*. 2017. Vol. 261. N°. 4. P. 39–44. <https://doi.org/10.3917/lms.261.0031>.

французів з їх жорстко регламентованою Цивільним кодексом батьківською владою). Причому на війну тікали діти з різних соціальних верств: гімназисти, учні реальних і комерційних училищ, вихованці притулків. Таке ж «різнобарвне» соціальне походження мали й французькі юні комбатанти: серед них були діти з сімей фермерів, робітників, учні престижних шкіл, мешканці сільської місцевості та великих міст тощо³³.

Як реагувала влада на такі вчинки підлітків? І в Росії, і у Франції вони розглядались крізь призму порушення законної батьківської влади. Тому дітей – втікачів на фронт передусім намагалися відстежити та повернути батькам, не встановлюючи жодних адміністративних стягнень щодо втікачів. Як правило, про чергову втечу повідомляла місцева преса: такі оголошення друкувалися у російських місцевих газетах майже щодня. Далі поліція та жандармерія, як правило, на залізницях, затримувала втікача. Ось деякі дані по українських губерніях Російської імперії. Протягом двох місяців 1915 р. поліція та жандарми на Південно-Західній залізниці затримали понад 200 дітей, з них 11 дівчаток, які прямували на фронт³⁴.

Зворотною стороною медалі було поблажливе ставлення суспільства до участі дітей у війні. Відомі численні факти свідомого залучення дітей до бойових дій та розвідницької діяльності у російській армії³⁵. Фото дітей-воїнів заповнили шпальти газет і журналів, у них брали інтерв'ю, робили їм подарунки, коли вони перебували у відпустці чи лікувались від ран у тилу. Повно заміток з заголовками «Юний доброволець», «Юний воїн», «Юний герой». Інакше кажучи, відбувалась чергова серія глорифікації участі дітей у війні, що додатково стимулювало підлітків до втеч на фронт.

Тим часом ставлення фронтовиків до таких дітей-героїв радикально змінювалось. Спочатку з підлітками-«добровольцями» носились, але дуже швидко стала очевидною шкода і для

³³ Pignot M. Op. cit. P. 35.

³⁴ Неделя войны. Родина (приложение к журналу). 1915. № 11. С. 4.

³⁵ Канаев И. Н., Щербинин П. П. Дети-шпионы и русская контрразведка в период Первой мировой войны 1914–1917 гг. Вестник Тамбовского ун-та. Сер. «Гуманитарные науки». 2008. № 8 (64). С. 207–212.

дітей, і для воїнів перебування підлітків на фронті. Дітей стали виганяти з армії, але більшість з них вперто не бажали назватися і місяцями перебували в ув'язненні³⁶. Ставлення солдатів французької армії до дітей-комбатантів теж було амбівалентним. З одного боку, підлітки, які воювали поряд з дорослими, розглядались як своєрідний талісман та заорука справедливості війни з боку французів, з другого – прийняття підлітка до військового колективу нерідко сприймалось з байдужістю³⁷.

Загалом варто погодитись з висновком П. П. Щербиніна, що саме в роки Першої світової війни виникла особлива категорія дітей – діти-солдати, які ідентифікували себе не з дитячим, а з військовим колективом, відхиляли дитячі ігри на користь військового життя й позиціонували себе як захисники Вітчизни³⁸. Т. І. Лазанська теж вказує на свого роду типологію дітей, які роками жили у прифронтовій місцевості, серед яких теж були комбатанти: діти-добровольці, діти-шпигуни, діти-безпритульні³⁹.

Існує своєрідний спір щодо наймолодших солдатів Першої світової війни. Англomовна історіографія називає такими австралійця Дж. Мартіна, який завербувався до армії у 14 років і за кілька місяців загинув у Галліполійській операції, та американця Алберта Коена, який у 13-річному віці потрапив на війну й у 14 років вже загинув⁴⁰. Напевно, наймолодшими вояками Першої світової війни були серб Момчило Гаврич (1906 р. н.) та українець Мирослав Луцишин (1908 р. н.). Війна забрала життя усіх членів сім'ї Момчила і йому надав притулок один з артилерійських дивізіонів сербської армії. Точно вказавши розташування австро-угорського підрозділу у рідному селі поблизу Лозниці, він навіть отримав право вистрелити з гарма-

³⁶ Борисов Ф. О детях-добровольцах. *Киевская мысль*. 1915. 11 марта.

³⁷ Pignot M. *Op. cit.* P. 38.

³⁸ Щербинин П. П. Детская повседневность в период первой мировой войны. С. 67.

³⁹ Лазанська Т. І. Цит. праця. С. 221.

⁴⁰ Rosen D. M. *Armies of the Young: Child Soldiers in War and Terrorism*. Rutgers University Press, 2005. P. 8.

ти і тим самим відплатив за загибель своєї сім'ї⁴¹. Натомість Славко «служив» санітаром у австрійській армії⁴². Відмітимо відсутність заборон на залучення дітей до збройного конфлікту, й можна констатувати навіть негласне заохочення такої участі, зважаючи на те, що в жодній країні не було розроблено механізму запобігання появі дітей на театрі воєнних дій як їх учасників-комбатантів.

І така участь дітей у війні не була єдиним варіантом їх залучення до подій воєнного часу. Всіма країнами-учасницями під час війни широко використовувалась дитяча праця. Так, у Німеччині кількість зайнятих у промисловості підлітків з 1913 по 1918 р. зросла на 17,5 %⁴³ (за іншими даними – на 15 % до початку 1918 р.⁴⁴). Причому зменшилась кількість неповнолітніх працівників у легкій промисловості (яка загалом переживала кризу у зв'язку зі зниженням попиту на одяг та інші предмети, що не становили першу потребу), натомість різко зросла їх кількість у хімічній, металообробній, гірничій. Відповідно тимчасово було скасовано обмеження щодо найму підлітків, які не досягли 16-річного віку на підприємства, що підлягали фабричній інспекції, з одночасним скороченням часу відпочинку підлітків протягом робочого дня, дозволом на залучення підлітків до роботи на шкідливих та небезпечних виробництвах (аж до вироблення вибухівки), та введенням понаднормової праці та праці у нічний час. Робочий день підлітків від 14 до 16 років сягав 11–12 годин⁴⁵.

⁴¹ Budanovic N. The Youngest Soldier In WWI Was A Serbian Boy, Aged 8. *War History online*. URL: <https://www.warhistoryonline.com/world-war-i/youngest-soldier-wwi-serbian-boy-aged-8-m.html> (Accessed February 18, 2021).

⁴² Криницька С. Тернопільська легенда про наймолодшого вояка. *Zbruc*. URL: <https://zbruc.eu/node/11054> (Accessed February 18, 2021).

⁴³ Підраховано автором за даними німецької статистики. Мировая война в цифрах. Москва; Ленинград: ОГИЗ; Гос. воен. изд-во, 1934. С. 80. Табл. 89.

⁴⁴ Kalet A. Effect of the War on Working Children in Germany. *Monthly Labor Review*. 1921. Vol. 13. № 1. P. 6. JSTOR, www.jstor.org/stable/41828054 (Accessed 20 Feb. 2021).

⁴⁵ Ibid. P. 7.

Тенденція залучення дітей до важкої праці, нерідко у небезпечних умовах, відмітна і в інших воюючих країнах: підлітки мали замінити батьків, які пішли на фронт. Так, у березні 1915 р. російський уряд допустив до нічних та підземних робіт у вугледобуванні малолітніх до досягнення ними 15-річного віку⁴⁶, у жовтні того ж року було дозволено відступати від норм фабричного законодавства, що регулювали працю неповнолітніх, на всіх оборонних підприємствах⁴⁷. Хлопчики від 12–15 років працювали під землею як лампоноси, вітрогони (при вентиляторах), чистильники колій, на поверхні – як чистильники ламп і котлів, погонщики на кінних воротах, вручну відганяли вагонетки тощо. Праця на поверхні допускалася і для дівчаток такого ж віку – від 12 до 15 років⁴⁸. За даними зводів фабричних інспекторів, проаналізованих Є. Ю. Джумигою, якщо в 1913 р. підлітки становили 9,3 % усіх робітників Російської імперії, то вже у 1916 р. їх частка сягала 10,6 %. Щодо малолітніх, то стосовно останніх показники зросли відповідно з 0,4 % до 1,2 %⁴⁹. За даними статистики, станом на 1 січня 1917 р. тільки у Подільській і Чернігівській губерніях у приватному секторі (за винятком гірничої промисловості) кількість неповнолітніх працівників була менше 10 %. У Катеринославській, Київській,

⁴⁶ О допущении лиц женского пола и не достигших пятнадцатилетнего возраста малолетних к ночным и подземным работам в каменноугольных копиях Европейской России: Высочайше утвержденное Положение Совета Министров, 9 марта 1915 г. *Собрание узаконений и распоряжений правительства*. 1915. 20 марта. № 90. Ст. 759.

⁴⁷ О допущении некоторых отступлений от правил в работе женщин, подростков и малолетних, а также о продолжительности и распределении рабочего времени: Высочайше утвержденное Положение Совета Министров, 19 октября 1905 г. *Собрание узаконений и распоряжений правительства*. 1915. 31 октября. № 311. Ст. 2312.

⁴⁸ Об издании перечня работ, к которым могут быть привлекаемы лица женского пола, а также малолетние рабочие, не достигшие пятнадцатилетнего возраста, на каменноугольных рудниках Донской области: Распоряжение, объявленное Правительствующему Сенату Министром торговли и промышленности, 30 мая 1915 г. *Собрание узаконений и распоряжений правительства*. 1915. 12 июня. № 165. Ст. 1266.

⁴⁹ Джумига Є. Ю. Вказ. праця. С. 372.

Таврійській, Харківській, Херсонській губерніях неповнолітні і малолітні становили 14–15 % усіх працівників⁵⁰.

Уряди мобілізували дітей на збір вторинної сировини (метал, жолуді, скло, листя, папір, вовна і навіть волосся), продаж воєнних облігацій, волонтерство в шпиталях, в'язання речей для солдатів, роботу на фермах⁵¹. Війна породила й феномен трудової міграції неповнолітніх. Так, турецькі сироти протягом 1917–1918 р. централізовано виїжджали до Німеччини для праці на заводах, копальнях та на фермах⁵².

Дія норм соціального законодавства щодо дітей, поряд зі змінами у трудовому законодавстві, зазнала трансформації. З одного боку, ще гостріше проявились недоліки чинного законодавства, з другого – у воюючих країнах робились більш чи менш ефективні спроби надати додатковий захист дітям, які тимчасово (на період служби батьків) або назавжди втратили батьківське піклування. Сучасні дослідники відмічають, що російське Положення про піклування над нижчими воїнськими чинами та їх сімействами, на основі якого з початку війни розпочалось надання грошової допомоги сім'ям мобілізованих солдатів, загалом задовольняло потреби сільських сімей з дітьми (і навіть давало можливість робити скромні заощадження), але для міських сімей було явно недостатнім⁵³.

Як і до війни, соціальне законодавство розрізняло дітей за статусом їх батьків. Так, сім'ї з дітьми, батьки яких до призову на війну працювали у державних установах і на казенних підприємствах, отримували допомогу за окремим законом, який, своєю чергою, встановлював різні розміри допомоги для сімей службовців і робітників: сім'я службовця з дружиною та п'ятьма і більше дітьми отримувала повний оклад службовця, а

⁵⁰ Підраховано автором за виданням: Статистический сборник за 1913–1917 гг. [В 2 вып.] Москва, 1921–1922. Вып. 1. 1921. С. 38.

⁵¹ Donson A. Op. cit.

⁵² Maksudyan N. Ottoman Children and Youth during World War I. P. 48–78.

⁵³ Borodkin L. I. Динамика уровня жизни российских рабочих в годы Первой мировой войны новые подходы, новые оценки. *Revue des études slaves*. 2016. LXXXVII-2. С. 141–162. URL: <http://journals.openedition.org/res/858>; DOI: <https://doi.org/10.4000/res.858>. Consulté le 20 février 2021.

також кошти на оплату квартири, така ж сім'я з чотирма дітьми – $\frac{3}{4}$ окладу, з трьома дітьми – $\frac{1}{2}$ окладу. Крім того, сім'ї службовців могли продовжувати користуватися службовим житлом або отримували кошти на оплату квартири. Сім'ї ж робітників з трьома і більше дітьми могли розраховувати тільки на половинний оклад батька, жодних інших виплат не передбачалось. Така допомога виплачувалась до досягнення синами та доньками 17-річного віку або виходу доньки заміж⁵⁴. Для малолітніх дітей офіцерів, священнослужителів, лікарів та чиновників, які брали участь у війні, було відкрито 200 вакансій для виховання та навчання у кадетських корпусах⁵⁵.

Недостатність державної допомоги сім'ям з дітьми зумовила підключення піклування про дітей громадськості, у тому числі благодійних організацій та місцевого самоврядування, але й цих зусиль було замало для того, щоб компенсувати відсутність головних годувальників сімей з дітьми. До того ж не всі нужденні цю допомогу отримували. Так, станом на 1915 р., за даними Київської міської управи, допомогу отримували до 7 тисяч сімейств⁵⁶, що явно не відповідає кількості мобілізованих воїнів у цьому великому місті.

Війна спонукала до створення спеціального законодавства щодо захисту прав дітей під час війни та збройних конфліктів. Серед таких нормативних актів Російської імперії – прийняте 2 вересня 1914 р. Положення про забезпечення дітей загиблих на війні осіб, які перебували у діючій армії та на флоті⁵⁷, та за-

⁵⁴ О призрении семейств призванных на действительную военную службу вольнонаемных служащих в центральных и местных установлениях, а равно вольнонаемных мастеровых, рабочих и низших служителей казенных заводов, фабрик, мастерских и т. п. заведений: Высочайше утвержденное Положение Совета Министров, 9 августа 1914. *Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 гг.* Т. 1. С. 163–169.

⁵⁵ О вакансиях для призрения и воспитания в пансионах-приютах малолетних детей офицеров, священнослужителей, врачей и чиновников, принимающих и принимавших участие в войне с Германией и Австро-Венгрией: Высочайше утвержденное Положение Военного совета, 3 октября 1914 г. *Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 гг.* Т. 1. С. 519.

⁵⁶ Дети и война: сб. ст. Киев: Издание Фребелевского института, 1915. С. 7.

⁵⁷ Об обеспечении судьбы детей лиц, погибших во время войны с Германией, Австро-Венгрией, Турцией и Болгарией, и детей погибших офицеров,

кон від 16 липня 1916 р., якими діяльність Олексіївського Головного комітету була поширена на забезпечення підтримки дітей офіцерського складу та нижчих чинів, які загинули на війні⁵⁸. Відмітимо, що передовсім у цих законодавчих актах йшлося про матеріальну допомогу дітям – жертвам війни та їхнє влаштування у притулках та навчальних закладах.

У Російській імперії організація допомоги дітям, батьки яких були призвані до збройних сил, за традицією, здійснювалась на державно-благодійних засадах. Так, 11 серпня було створено Верховну раду піклування про сім'ї осіб, призваних на війну, а також сімей поранених і полеглих воїнів під головуванням імператриці Олександри Федорівни⁵⁹, до компетенції якої було віднесено керівництво діяльністю усіх державних органів і благодійних організацій, які опікувалися долею сімей воїнів.

З початком війни фактично розпочато було діяльність створеного 1913 р. Романівського комітету, який мав опікуватися сиротами та напівсиротами селянського походження. Царським указом 1 вересня 1914 р. його діяльність була поширена на дітей нижчих чинів та ополченців⁶⁰, а з липня 1915 р. – і на осі-

классных и нижних чинов, а равно приравняваемых к ним лиц, служащих в военном и морском ведомствах по воздухоплаванию: Высочайше утвержденное положение Совета Министров, 2 сентября 1914 г. *Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 гг.*: в 4 т. Петроград: Труд, 1915–1916. Т. 1. С. 270–272.

⁵⁸ Об установлении правил об обеспечении судьбы детей лиц, погибших во время войны с Германией, Австро-Венгрией, Турцией и Болгарией, и детей погибших офицеров, классных и нижних чинов, а равно приравняваемых к ним лиц, служащих в военном и морском ведомствах по воздухоплаванию: Одобренный Государственным Советом и Государственной Думой и Высочайше утвержденный Закон 16 июля 1916 г. *Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 гг.*: в 4 т. Петроград: Труд, 1915–1916. Т. 4. С. 552–554.

⁵⁹ Об образовании Верховного совета по призрению семей лиц, призванных на войну, а также семей раненых и павших воинов: Именной Высочайший указ Правительствующему Сенату, 11 августа 1914 г. *Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 гг.* Т. 1. С. 107–109.

⁶⁰ О распространении деятельности состоящего под высочайшим его императорского величества покровительством Романовского комитета на детей нижних чинов, призванных на действительную службу в мобилизованные части армии и флота: Высочайше утвержденное Положение Совета

ротілих дітей-біженців. За висновками О. В. Кравченко, тим самим було створено «дієвий механізм адресної, цілеспрямованої допомоги дітям у сільській місцевості та в містах для вихідців із сільської місцевості через підтримку місцевих ініціатив»⁶¹.

Кількість дітей, постраждалих від війни, зростала так швидко, що постало питання не тільки про матеріальну їм допомогу, а й про інституційну: діти потребували не лише допомоги грошима чи тимчасового прихистку, а й у влаштуванні подальшої їх долі. З цією метою в Російській імперії було вирішено заснувати землеробські притулки для дітей загиблих або понівечених воїнів⁶². На відміну від станово-дискримінаційних законів про допомогу воїнським сім'ям з дітьми, які проводили межу між дітьми офіцерів та нижчих чинів, такі притулки мали приймати усіх дітей незалежно від їх віросповідання, національності, статі чи стану.

По інший бік фронту також робилися спроби покращити долю дітей, постраждалих від війни. Наприклад, за ініціативи австро-угорського імператора Карла I було організовано відпочинок дітей з Відня та інших австрійських міст у сільській місцевості в Угорщині, а угорських дітей – на Середземному морі, що дало змогу дещо оздоровити та й просто – підгодувати тисячі дітей⁶³. Утім, в умовах скорочення, якщо не виснаження ресурсів усіх воюючих країн, такі кроки були краплею в морі.

Министров, 1 сентября 1914 г. *Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 гг.* Т. 1. С. 266.

⁶¹ Кравченко О. В. Опіка над сиротами сільського населення: практика діяльності Романовського комітету в українських губерніях (1913–1917 рр.). *Молодий вчений. Історичні науки*. 2019. № 6 (70). С. 251–256. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-6-70-48/>

⁶² Об учреждении земледельческих приютов для детей увечных и павших воинов и об утверждении положения о сих приютах: Именной высочайший указ Правительствующему Сенату, 7 июля 1915 г. *Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 гг.* Т. 2. Петроград: Труд, 1915. С. 627–631.

⁶³ Kind-Kovács F. The “Other” Child Transports: World War I and the Temporary Displacement of Needy Children from Central Europe. *Revue d'histoire de l'enfance «irrégulière»* [En ligne], 15|2013, mis en ligne le 30 octobre 2015. URL: <http://journals.openedition.org/rhei/3474>; DOI: <https://doi.org/10.4000/rhei.3474>. Consulté le 20 février 2021.

Окремо слід сказати про проблему захисту прав дітей-біженців / внутрішньо переміщених осіб. До Першої світової війни таке питання не поставало перед більшістю країн-учасниць, тому поява з початком бойових дій на Західному та Східному фронтах маси біженців / внутрішньо переміщених осіб (а пік цієї проблеми припав на 1915 р.) поставила перед урядами воюючих країн питання про впорядкування як руху біженців і внутрішньо переміщених осіб, так і визначення їх правового статусу та надання їм допомоги. Справа опікування біженцями в Російській імперії була організована знову-таки на засадах державного благодійництва. З цією метою 14 вересня 1914 р. був створений Комітет її імператорської величності великої княгині Тетяни Миколаївни з надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій (Тетянинський комітет), до складу якого увійшли урядовці та приватні особи-благодійники⁶⁴. Комітет мав відділення на місцях і фінансувався з державного бюджету та за рахунок пожертв. До допомоги біженцям / внутрішньо переміщеним особам долучилися й інші інституції, зокрема, Союзи земств і міст та благодійні організації. Так, активну позицію зайняла створена киянами Ліга захисту дитинства, яка на благодійні кошти створювала притулки для сиріт та біженців, для дітей, батьки яких перебували у діючій армії, літні колонії (аналог оздоровчих таборів)⁶⁵. Притулки для дітей воїнів та дітей сиріт було створено у Катеринославі, Полтаві та ін.⁶⁶

Правовий статус біженців був встановлений Положенням про забезпечення потреб біженців, виданим 30 серпня 1915 р.⁶⁷ Біженцями уважались особи, які залишили місцевості під загрозою противника або уже зайняті ним або виселені розпорядженням військових або цивільних властей з району воєнних дій, а також вихідці з ворожих до Росії держав,

⁶⁴ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: документи і матеріали (1914–1918 рр.). Харків: ХНАМГ, 2009. С. 114–117.

⁶⁵ Хроніка в газеті: *Киевская мысль*. 1915. 16 янв., 21 янв., 24 янв., 18 февр.

⁶⁶ Загребельна Н. І., Коляда І. А. Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.). Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. С. 130–132.

⁶⁷ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. С. 150–153.

за винятком осіб німецької або угорської національностей (ст. 1, 6 Положення). У сучасних міжнародно-правових реаліях більшість названих осіб були б внутрішньо переміщеніми особами, а не біженцями.

Зазначимо також, що царський уряд проводив політику примусового виселення німецького та єврейського населення з прифронтових територій, розглядаючи й тих, і тих як потенційних зрадників та шпигунів⁶⁸. Після оголошення війни Туреччині їх долю розділили піддані султана, які постійно проживали в Росії, і навіть деякі групи мусульман – російських підданих; гірка доля вигнанців не оминула й болгар⁶⁹. На відміну від біженців / внутрішньо переміщених осіб примусово виселені особи не могли розраховувати на державну допомогу, як правило, вони ще до виселення були позбавлені свого майна за так званими ліквідаційними законами, і тому їхнє становище було особливо тяжким. На додаток діти депортованих німців були позбавлені права навчатися рідною мовою навіть у приватних навчальних закладах згідно з актом Ради міністрів 18 серпня 1916 р.⁷⁰

Політика депортації застосовувалася й іншими учасниками світового конфлікту. Так, Німеччина виселила декілька тисяч євреїв і поляків з Пруссії, Австро-Угорщина депортувала тисячі сербів та русинів⁷¹. Чи не найстрашніший епізод цього великого переселення народів – депортація вірменського населення Османської імперії до пустельних районів Сирії, по суті,

⁶⁸ Білоус Л. В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 65–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UIJ_2011_2_6. (Звернення 25.02.2021); Нелипович С. Г. Население оккупированных территорий рассматривалось как резерв противника: интернирование части жителей Восточной Пруссии, Галиции и Буковины в 1914–1915 гг. *Военно-исторический журнал*. 2000. № 2. С. 60–69.

⁶⁹ Лор Э. Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны / пер. с англ. В. Макарова. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. С. 144–194.

⁷⁰ О воспрещении преподавания на немецком языке: Положение Совета министров, 18 августа 1916 г. *Собрание узаконений и распоряжений правительства*. 1916. Отдел I. № 1882. С. 2342.

⁷¹ Жванко Л. В. Біженці Першої світової війни: український вимір. С. 41.

на неминучу смерть. Вірменські діти разом зі своїм народом стали жертвою першого у світі злочину геноциду, який щодо них здійснювався у всіх можливих формах: масові вбивства, причому вчинені з особливою жорстокістю (спалення, утоплення, голодна смерть), примусове переміщення та ув'язнення у концтаборах, відокремлення від батьків та торгівля дітьми, сексуальна експлуатація як дівчат, так і хлопців, знущання та катування, використання для медичних дослідів тощо⁷². Ті з дітей, хто вижив під час геноциду, назавжди були травмовані як фізично, так і психічно.

Отже, велике переселення народів, по суті, являло собою три різні за причинами виникнення та правовим статусом потоки: власне біженці, внутрішньо переміщені особи та депортовані особи. Значною частиною цих потоків населення були діти. За даними Комітету Південно-Західного фронту, через його реєстраційні пункти станом на осінь 1915 р. пройшло майже 200 тисяч осіб, з яких 95 тисяч, тобто 48 % усіх біженців, становили діти та підлітки⁷³. За неповними даними Тетянинського комітету, по Катеринославській, Подільській та Полтавській губерніях станом на літо 1916 р. діти віком до 15 років становили 43 % біженців⁷⁴. Згідно з Положенням про Тетянинський комітет піклування про дітей-біженців мало бути предметом його особливої турботи, для чого місцеві відділення комітету мали відкривати нові притулки або матеріально підтримувати існуючі притулки для дітей, а також докладати зусиль до організації навчання дітей-біженців, зокрема, сприяти створенню учнівських гуртожитків (п. 8:3, 4)⁷⁵. Варто відмітити, що норми Положення були значною мірою декларативними, не встановлюючи конкретних видів допомо-

⁷² Watenpaugh K. D. "Are There Any Children for Sale?": Genocide and the Transfer of Armenian Children (1915–1922). *Journal of Human Rights*. 2013. Vol. 12. Issue 3. Pp. 283–295, DOI: 10.1080/14754835.2013.812410; Дадрян В. Дети как жертвы геноцида: пример армян. *Вестник Армянского института международного права и политологии в Москве*: сборник / Отв. ред. проф. Ю. Г. Барсегов. Москва, 2004. № 1. С. 74–90.

⁷³ Лазанська Т. І. Цит. праця. С. 209.

⁷⁴ Жванко Л. В. Біженці Першої світової війни: український вимір. С. 54, Додаток 1.7.

⁷⁵ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. С. 116.

ги та її обсягів, на які могли б розраховувати діти-біженці. Така конкретизація була встановлена актом Міністерства внутрішніх справ лише у березні 1916 р. Дітям, крім видів допомоги, які надавалися усім біженцям (безкоштовне або за мінімальну плату перевезення, продовольчий пайок розміром 15–20 копійок на день, безкоштовна медична допомога, оплата житла від 1.20 до 2 рублів на місяць, допомога на придбання одягу), забезпечувалося сприяння в отриманні освіти: діти-біженці мали право на безкоштовне навчання у початкових школах (п.30)⁷⁶. Типовий пайок, розроблений спеціально для біженців, як максимум становив для дорослої людини 2 фунти хліба, по 0,25 фунта крупи, овочів, сала або м'яса, 0,05 фунта солі, чай з трьома шматочками цукру. Для ослаблених дітей і дітей віком до 8 років передбачалися склянка молока, 1 фунт білого хліба, 0,25 фунта манної крупи. Для дітей від 8 до 15 років встановлювалася половинна норма пайка дорослої людини⁷⁷.

З перебігом війни ресурси держави виснажувались і тому раз у раз проблеми влаштування та забезпечення біженців / внутрішньо переміщених осіб перекладались на місцеве самоврядування та інституції громадянського суспільства, ресурси та можливості яких теж не були безмежними, що й дало можливість Р. Гетреллу говорити про «біженську кризу» в Російській імперії⁷⁸, яка щодо дітей результувала, серед іншого, у збільшенні дитячої безпритульності та бездоглядності, порушеннях прав дітей тощо.

Одним із наслідків війни стало також зростання дитячої злочинності, що констатували як сучасники подій, так і вітчизняні та зарубіжні дослідники⁷⁹. Так, статистика Харківсько-

⁷⁶ Руководящие положения по устройству беженцев: утверждены Министерством внутренних дел 2 марта 1916 года. Пг.: Тип. Мин-ва внутр. дел, 1916. [1], 16 с.

⁷⁷ Лазанська Т. І. Цит. праця. С. 215.

⁷⁸ Gatrell P. War, Refugeeedom, Revolution. *Cahiers du monde russe* [Online], 58/1-2 | 2017, Online since 01 January 2019, Connection on 02 January 2020. URL: <http://journals.openedition.org/monderusse/10073>; DOI: 10.4000/monderusse.10073. (Accessed 25.02.2021).

⁷⁹ Василевский Л. М. Детская «преступность» и детский суд. Тверь: Октябрь, 1923. С. 49–53; Abbott E. Juvenile Delinquency during the First World War

го суду у справах малолітніх показує зростання кількості справ у провадженні суду з дещо більше 600 на початку війни до майже 900–1000 протягом 1915–1916 років. І ще більш вражаючим було зростання кількості неповнолітніх, які постали перед судом: з 628 у 1913 році до 1379 – у 1916 р.⁸⁰ І все це при тому, що з початком війни з відання мирових судів, до яких належали суди у справах малолітніх, було вилучено деякі категорії справ.

Отже, Перша світова війна спричинила у край негативні наслідки для дитинства у як мінімум воюючих країнах, серед яких: загрози виживанню та нормальному розвитку дитини через перебування у зонах збройних конфліктів, депривацію батьківського піклування та/чи сімейного оточення, недостатність харчування, через вимушене чи добровільне залишення постійного місця проживання, залучення до участі у збройному конфлікті в якості комбатантів, залучення до важкої праці чи праці у шкідливих умовах, обмеження та переслідування за національною ознакою аж до геноциду.

Ці та інші негативні наслідки Першої світової війни зумовили постановку питання про особливий захист дітей на міжнародному міждержавному рівні, що досі відбувалось лише на рівні ініціатив громадськості, зацікавленої у захисті прав дитини та охороні дитинства. Варто відмітити, що саме громадськість і стала ініціатором винесення питання про захист прав дітей на міжнародний рівень. Зокрема, створена в 1919 р. англійками Е. Джебб і Д. Бакстон організація «Врятуємо дітей» («Save the Children») першою поставила питання про те, що діти, по який бік колишнього фронту вони не проживали б, є жертвами війни і потребують допомоги. Першою (і як думали тоді засновниці організації – тимчасовою) метою організа-

Notes on the British Experience, 1914–18. *Social Service Review*. 1943. Vol. 17. №. 2, P. 192–193. JSTOR, www.jstor.org/stable/30014061. Accessed 20 Feb. 2021; Bornhorst S. Bad Boys? Juvenile Delinquency during the First World War in Wilhelmine Germany. *Juvenile Delinquency and the Limits of Western Influence, 1850–2000*. London: Palgrave Macmillan, 2014. https://doi.org/10.1057/9781137349521_6.

⁸⁰ Продіус К. В. Судівництво у справах неповнолітніх на Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2017. С. 131.

ції стала допомога дітям у Німеччині, Австрії та Угорщині, які перебували у блокаді з боку країн Антанти навіть після підписання Комп'єнського перемир'я. Голод у колишній Російській імперії 1921–1922 років, у подоланні якого «Save the Children» теж брала участь, привів її засновниць до висновку про те, що їх організація має бути постійно діючою. 1920 р. з ініціативи британського «Save the Children» було засновано Міжнародний союз «Врятуємо дітей» («The Save the Children International Union»).

Як указує дослідниця історії створення та функціонування Ліги Націй К. С. Колісніченко, творці цієї організації не вбачали ідею захисту прав людини її першочерговим завданням⁸¹, завдяки панівній тоді доктрині, що суб'єктами міжнародного права є виключно держави. І саме «The Save the Children International Union» став основним промоутером долучення Ліги Націй до захисту прав дітей. 1924 р. п'ята асамблея Ліги Націй ухвалила Декларацію прав дитини, за постановами якої саме діти мали бути першими, хто має отримувати допомогу під час будь-якої екстремальної ситуації, зокрема, збройного конфлікту. Першими її підписали Гюстав Адор, президент Міжнародного комітету Червоного Хреста, та Еглантайн Джебб, засновниця «Save the Children». Саме з прийняттям Женевської Декларації прав дитини пов'язують вихід захисту прав дитини на міжнародну арену⁸².

Рада Ліги Націй утворила Консультативний комітет щодо торгівлі жінками та дітьми. Питання благополуччя дітей, зокрема, й забезпечення допомоги дітям, постраждалим під час або внаслідок збройного конфлікту, по суті, виходило за нормативно окреслені межі діяльності цього комітету, хоча таке питання ставилося. Врешті-решт, у Комітеті було утворено окрему секцію з питань благополуччя дітей, а 1925 р. він був рефор-

⁸¹ Колісніченко К. С. Ліга Націй у розвитку міжнародного права: монографія. Одеса: Фенікс, 2011. С. 154–155.

⁸² Bolzman L. The Advent of Child Rights on the International Scene and the Role of the Save the Children International Union 1920–45. *Refugee Survey Quarterly*, 2008. Vol. 27, Issue 4. Pp. 26–27. DOI:10.1093/rsq/hdn053; Колісніченко К. С. Цит. праця. С. 161.

мований у Консультативний комітет щодо торгівлі жінками та захисту дітей (Advisory Committee on the Traffic in Women and Protection of Children). Наступного року цей комітет було перетворено на консультативну Комісію з захисту та благополуччя дітей і молоді (Child welfare Committee) Його очолив делегат від Іспанії Педро Сангро і Рос де Олеано. Як експерти до комітету увійшли такі знані захисники прав дитини, як уже згадувана Еглантайн Джебб, Джулія Латроп (засновниця ювенальної юстиції у США), Катаріна Фурс (скаутки), Анрі Ролле (перший ювенальний суддя Парижа, голова Міжнародної асоціації з захисту дітей)⁸³.

Комітет намітив дослідження національного законодавства щодо захисту життя та охорони здоров'я дітей у ранньому дитинстві, щодо досягнення віку свідомої згоди на сексуальні контакти та шлюбного віку, щодо репатріації дітей-іноземців, щодо допомоги сім'ям з дітьми, щодо опіки над покинутими та занедбаними дітьми, щодо протидії правопорушуваності неповнолітніх і навіть такого питання, як вплив кінематографу на розумовий та моральний стан дітей. Цікаво, що увага Комітету була привернена також до необхідності виховання дітей у дусі принципів міжнародної співпраці. Але питання щодо запобігання участі дітей у збройних конфліктах у 1920-х роках не ставилось. Створюючи інструменти запобігання насильницьким способам вирішення міжнародних спорів, творці Ліги Націй, очевидно, були упевнені у неможливості повторення гуманітарної катастрофи 1914–1918 рр.

⁸³ League of Nations: Advisory Committee on the Traffic in Women and Protection of Children. Report of the fourth session. May 1925. URL: [https://biblio-archive.unog.ch/Dateien/CouncilDocs/C-293-\(1\)-1925-IV_EN.pdf](https://biblio-archive.unog.ch/Dateien/CouncilDocs/C-293-(1)-1925-IV_EN.pdf).

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ 1	
Права дитини під час збройних конфліктів: з найдавніших часів до початку Другої світової війни	7
Розділ 2	
Друга світова війна та її вплив на захист прав дитини в Україні	34
Розділ 3	
Соціальний захист громадян «дітей війни» в Україні	42
Розділ 4	
Захист прав дитини: запити сьогодення	64
Розділ 5	
Захист прав та інтересів дітей в умовах збройного конфлікту на сході України та анексії Криму: нові виклики для України	91
Розділ 6	
Захист дітей як імперативний принцип міжнародного гуманітарного права	112